

Milovan Djilas

Bij het overlijden van een moralist uit Montenegro

Robert Stallaerts

Milovan Djilas (1911-1995) maakte in het westen vooral naam als belangrijkste opposant van het Joegoslavische regime tijdens het bewind van Tito. Zijn boeken 'De Nieuwe Klasse' en 'De Onvolmaakte Maatschappij' zijn in ruime kring bekend. Voor en nadat hij uit Tito's gevangenissen Vrij kwam, werden zijn interviews gretig gelezen in vooral Amerikaanse bladen. Ook na de dood van Tito was hij een graag geziene gast in de media om het klimaat in Joegoslavië te polsen en zijn persoonlijke visie ten beste te geven.

Zijn succes komt in grote mate voort uit zijn kritiek op het communistisch systeem en de communistische nomenclatura en het feit dat hij tevoren zelf een topfunctie hierin bekleedde. Hij was immers opgeklommen tot de tweede man na Tito in het communistisch regime van voor 1954. Het verhaal van opstanding en val ('Rise and fall') van een communistische topfiguur, uitlopend op een anti-communistisch requisitoir, lag goed in de Amerikaanse markt tijdens de periode van de Koude Oorlog.

Gelukkig echter is de evolutie van de figuur van Djilas ingewikkelder en minder eenduidig. Zoals wij verder zullen trachten aan te tonen, ligt de grootste betekenis van Djilas juist niet in zijn zogenaamde theoretische werken, 'De Nieuwe Klasse' en de 'Onvolmaakte Maatschappij'. Hoewel het de werken waren die de grootste internationale weerklank kenden, klinkt ons de muziek ervan bijna vals in de oren, zeker in vergelijking met andere politieke, militaire en literaire exploten van Djilas. Voor alles moeten de theoretische werken ook in Djilas' evolutie en in hun juist perspectief geplaatst worden. In dit artikel trachten we deze evolutie summier te schetsen en de achterliggende persoonlijke en literaire betekenis van Djilas te evoceren.

1. Jeugd en persoonlijkheid van Djilas.

Het is verstandig in deze tijd van etnische etikettering in Joegoslavië enige afstand te nemen van voor de hand liggende typologische en psychologische verklaringen. Toch lijkt het onvermijdelijk even de persoonlijke achtergrond van Djilas in ogenschouw te nemen, omdat toch veel van zijn instelling en optreden erdoor verklaard kan worden.

Djilas werd in Montenegro geboren. Hij zal meerdere boeken aan zijn geboorteland wijden. In de harde omstandigheden van een agrarische leefgemeenschap nam hij de absolute en heroïsche waarden - tot en met de vendetta toe - in zijn persoonlijkheid op. Bezetenheid, obsessie een doorgedreven radicalisme zou zijn persoonlijk leven en optreden tekenen tot lang na de breuk met het communistisch regime. Tijdens de periode van de partizanenstrijd uitte zich dat zelfs in een nietsontziende gewelddadigheid. Als communistisch leider werd dit vertaald in een sterke dogmatische rigiditeit, eerst voor dan tegen Stalin, en uiteindelijk tegen het communisme in het algemeen. Een sterke permanente emotionele band met de twintig jaar oudere Tito is ook wel terug te brengen op de patriarchale waardenstructuur van het precommunistische Montenegro. Oprispingen van seksueel puritanisme versmolten met de communistisch geest van zelfopoffering. Zijn literair en spiritueel ideaal vindt de jonge Djilas in de figuur van Njego, dichter en prinsbisschop van Montenegro. Aan hem zou Djilas meerdere werken wijden. Njegog legde de Montenegrijnse traditionele waarden als heroïsme en strijd voor onafhankelijkheid vast in zijn literair werk en inspireerde generaties van Montenegrijnen.

Het gezin van Djilas leefde in extreem arme omstandigheden in klein dorp op het platteland. De intellectueel zeer begaafde Djilas trok naar kleinere dorpen en steden van Montenegro om zijn middelbare opleiding te voltooien en werd net als zijn broer sterk aangetrokken door het ontvoogdende communautaire idealisme van het communisme. Djilas vertrok vervolgens naar Servië om zijn literaire talenten te ontwikkelen aan de universiteit van Belgrado. De communistische hiërarchie ontdekte zijn retorische talenten in een speech tijdens een studentenprotest en hij werd prompt door Tito opgenomen in de leiding van de partij.

2. De Partizanenstrjd.

Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak en het verzet van de Joegoslavische communisten op gang kwam na de aanval op de Sovjetunie, kreeg Djilas een leidende functie in de partizanenoorlog toegeschoven. In de eerste periode van het verzet werd hij naar zijn vaderland Montenegro gestuurd. Deze periode werd gekenmerkt door twee opvallende 'jeugdzondes'. Enerzijds was er zijn totaal gebrek aan strategisch inzicht in 'het verloop van de opstand in Montenegro en de verkeerde tactische bevelen die hij oplegde als vertegenwoordiger van het centraal partizanengezag,- in feite tegen de directieven en intenties van het centraal partijbestuur in. Ten tweede is er zijn mededogenloosheid en gewelddadigheid tegenover 'verraders' of 'medestanders die de juiste lijn hadden verlaten'. Djilas liet met overdreven ijver lijsten met te zuiveren tegenstanders opstellen en ging hierin soms persoonlijk te werk met een nietsontziende onstuimigheid. Voor beide fouten werd hij trouwens door de centrale partijleiding op de vingers getikt. Tot tweemaal toe werd hij uit Montenegro teruggetrokken. Hij behield echter zijn hoge positie binnen de partijhiërarchie vanwege zijn sterke retorische kwaliteiten en zijn gedrevenheid voor het communistisch ideaal. Wel kreeg hij in zijn verdere communistische carrière nog enkel de verantwoordelijkheid voor 'ideologisch' werk. Militair logistieke of praktische organisatietaken werden hem door de wijze strateeg Tito niet meer toevertrouwd. Ook na de overwinning van de partizanen zou Djilas gedirigeerd worden naar ideologisch werk en hoogstens nog de organisatie van het cultureel leven op zich mogen nemen. Zo had de Joegoslavische revolutie een aanvaardbare plaats gevonden voor het radicalisme van zijn 'enfant terrible'.

Een relaas van deze guerrillaperiode vindt men in het meer dan lezenswaardige 'Een oorlog in de oorlog' (1). Djilas beschrijft de gebeurtenissen van de partizanenoorlog zeer gedetailleerd, nog altijd vol gloed en hartstocht en niet zonder enige zelfjustificatie. Het werk geeft een goed inzicht in de intenties en werkwijzen van de strijdende partijen, ook en vooral van de harde rivaliteit tussen de communistische partizanen en de nationalistische ètniks. Deze laatsten hadden aanvankelijk onder leiding van Mihailovich de nationale bevrijdingsstrijd in Servië onder controle en genoten de steun van de geallieerden. De heroïsche strijd in Bosnië en het besef dat een nieuw Joegoslavië behoefte had aan een ideologie die uitsteeg boven lokaal particularisme zou uiteindelijk de balans naar de communisten doen overslaan.

In een van zijn aangrijpendste literaire verhalen, *Streljanje - De Executie (2)*, beschrijft Djilas de bijna rituele moord op een gevangen tegenstander. De kille logica en ijzingwekkende vanzelfsprekendheid van de liquidatie in oorlogstijd wordt hier zonder veel omhaal op een magistrale wijze neergeschreven.

3. *De Stalinistische periode*

In een eerste periode vertoonde Djilas een blinde loyaliteit tegenover het communistisch ideaal en de verwerkelijking ervan in de Sovjetunie. Hij verafgoodde Stalin. De verandering van zijn houding in drie fasen schetst hij later mooi in zijn boek *'Ontmoetingen met Stalin'*. De titels van de onderdelen spreken voor zichzelf en luiden achtereenvolgens: enthousiasme, twijfel, teleurstelingen. Dit boek van Djilas bracht een erg persoonlijk beeld van Stalin naar buiten en is nog altijd van documentaire en literaire waarde (3). Het boek is mooi en evenwichtig gecomponeerd, schetst de geschiedkundige evolutie, verhaalt de persoonlijke evolutie van Djilas en onthult tot dan toe onbekende historische details. Onder zijn niet louter literaire werk is dit wellicht Djilas' aantrekkelijkste boek voor de lezer die zich niet aangetrokken voelt tot de fascinerende geschiedenis en gruwel van *'De oorlog in de oorlog'*.

Tijdens de eerste Stalinistische periode onmiddellijk na de bevrijding deed Djilas dienst als ideoloog op cultureel vlak. Hij bepaalde ook grotendeels het literaire publicatiebeleid. Hij was een groot voorstander van het socialistisch realisme. Hij bleef staan op het dogmatisch standpunt dat hij al voor de oorlog innam tijdens de grote polemieken van *'De literaire stijl aan de Linkerzijde'*. Hij verzette zich tegen de opvattingen van de grote Kroatische schrijver Miroslav Krleža, en Tito moest zich persoonlijk voor zijn vriend inzetten om hem niet monddood te laten maken. Djilas richtte ook grote schade aan in de carrière van Isidora Sekulic, een veelbelovende critica en dichteres die een boek aan Njego wijdde. Djilas veroordeelde het boek in een eigen publikatie en Sekulic vernietigde het tweede deel van haar werk (4).

Na de breuk met Stalin zou Djilas met evenveel ijverde totale literaire vrijheid opeisen. Hoe kwam het nu echter tot die breuk, die een richtingsverandering van honderdtachtig graden in het Joegoslavisch en Djilas' denken zou veroorzaken en in haar consequentie uiteindelijk tot Djilas' val zou leiden?

4. De Titoïstische periode

Aangezien het nationale bevrijdingsproces grotendeels het werk zelf was van de Joegoslavische partizanen, is het duidelijk dat de Joegoslavische communisten zich altijd veel autonomer hebben opgesteld dan die in Oostblok-landen waar een communistische bureaucratie door externe interventie werd opgedrongen. Verschillen in visie op de strategie en de toepassing van het communisme kwamen al aan het licht tijdens de stabilisatie van het nieuwe Joegoslavische regime. Djilas trekt de oorsprong van het latere conflict tussen Joegoslavië en de Sovjetunie terug op twee oorlogsgebeurtenissen. Tijdens de bevrijding van Belgrado gedraagt het Russische Rode Leger zich niet tegenover de bevolking zoals het hoort. Djilas brengt hierover in het openbaar protest uit en vergelijkt het gedrag van de Russische soldaten met dat van de geallieerden. Van Stalin krijgt hij dadelijk lik op stuk. In de tweede plaats alludeerde Tito in een toespraak op 27 mei 1947 op de Sovjet-instemming om Joegoslavië de havenstad Trieste te onthouden. Dit zijn echter nog maar onbeduidende eerste schermutselingen in vergelijking met de controversie die zal ontstaan naar aanleiding van de Balkanfederatie en die uiteindelijk zal leiden tot de breuk: het Kominform-conflict. Het is hier niet onze bedoeling in te gaan op de evolutie van dit conflict en de rol die Djilas erin speelde (5). Wel is het duidelijk dat deze politieke evolutie voor de Joegoslavische politieke leiding en Djilas een zware schok veroorzaakte. Djilas als verantwoordelijke voor het ideologisch beleid was de aangewezen persoon die deze breuk moest verklaren en de nieuwe ideologische richtlijnen uitwerken.

Daarom begon Djilas aan een uitgebreide analyse van de vraag: 'Hoe is het zover kunnen komen?' en 'Wat is de werkelijke aard van het Sovjet-communisme?' Daarbij bleef hij echter communist in hart en nieren. Eigenlijk wilden de Joegoslaven bewijzen dat zij de echte communisten waren. De grondslag voor de antwoorden op maatschappelijke vragen moest nog altijd gezocht worden in de werken van Marx en Lenin. Vooral de werken van de jonge Marx kwamen nu in het centrum van de belangstelling (6). In hoeverre in deze periode (en ook later) de kritiek van Trotsky op de communistische bureaucratie in de Sovjetunie gekend was en gevolgd werd, blijft een open vraag (7). Er waren zeker geen openlijke verwijzingen naar Trotsky's werk. Djilas gelooft dat de breuk tussen de communistische zusterpartijen er kwam omdat het communisme in de Sovjetunie afgleed in de dictatuur van een beperkte groep en uiteindelijk één persoon: Stalin. Deze maakte gebruik van een geprivilegieerde groep om een politieke machtspositie te handhaven. Daartoe

worden ook de vruchten van de genationaliseerde economie geësurpeerd door de beperkte groep. De uitbuiting van de werkende klasse blijft dus bestaan. Het eenpartijstelsel legt een ideologische dwang op, die de interne kritiek aan banden legt en de toestand in stand houdt. Tot hier volgden de Joegoslavische leiders Djilas' analyse van de Russische maatschappij. Ook werd aanvaard dat Joegoslavië dus een eigen weg moest volgen, die de deformatie van het Sovjetvoorbeeld zou vermijden. Anderzijds hielden de Joegoslavische leiders vast aan het leninistisch eenpartijmodel. Hoe kon men dan meer democratie invoeren in dit communistisch systeem, zonder het klasseloos - dus eenpartijstelsel - project aan te tasten? Het antwoord werd gevonden in het arbeiderszelfbestuur als operationalisering van de slogan 'de fabrieken aan de arbeiders' (8). Djilas claimt dat hij deze slogan onder de ogen van Tito bracht en zo aan de basis ligt van het Titoïsme (9). In 1950 wordt de eerste Wet op het Arbeiderszelfbestuur afgekondigd. Deze zette een veertig jaar lange evolutie in van experimenteren met deze idee. Djilas stond dus mee aan de wieg van het Titoïsme. In feite is hij nu in het begin van de jaren vijftig op het hoogtepunt van zijn politieke macht. Hij wordt zelfs gezien als de tweede man in het regime en onmiddellijke opvolger van Tito.

5. Djilas' val

Djilas was dus aan een herbronning van het marxisme bezig en zijn vruchtbaarste theoretische periode kwam er nu aan. De conclusies werden uiteindelijk neergelegd in een aantal interessante artikelen voor 'Borba (Strijd)' en 'Nova Misao (Nieuwe gedachte)' (10).

De focus van Djilas kritische beschouwingen verschuift nu van de Sovjetunie naar de interne Joegoslavische situatie. Door de logische overdracht van het analyseschema van het ene naar het andere land komt Djilas tot het besef dat de verwording van het communisme in de Sovjetunie geen particuliere, maar een algemene wet van het systeem is. Het is inherent aan de communistische organisatievorm, in het bijzonder het leninistisch eenpartijstelsel gebaseerd op de principes van het democratisch centralisme, dat het onvermijdelijk ontaardt in een nieuwe klassenmaatschappij. Om dit tegen te gaan moet er een verregaande democratisering van de partijstructuren, de sociale organisaties, de economie en het culturele leven nagestreefd worden. Djilas ontwikkelt deze kernideeën niet zomaar in abstracto, maar als antwoord op de concrete Joegoslavische situatie, en ontwikkelt dan ook voorzichtige suggesties om deze principes in concreto in

de maatschappelijke organisaties in te vullen. In de context van het Joegoslavië van het begin van de jaren vijftig waren deze voorgestelde veranderingen echter 'revolutionair'. Het Leninistisch eenpartijsysteem en de machtsbasis van de Joegoslavische communisten komt op de helling. Het is wel niet geheel duidelijk of hij werkelijk pleitte voor een meerpartijensysteem, maar ideeënstrijd en het aanvaarden van meerdere fracties stond zeker op zijn agenda. Tenslotte paste Djilas zijn theoretische ideeën over de nieuwe geprivilegieerde klasse ook concreet toe op het Joegoslavisch establishment. In de novelle 'Anatomie van een moraal' voert hij de Joegoslavische leidende klasse ten tonele, met al haar privileges en huichelachtigheid.

Hiermee is Djilas duidelijk te ver gegaan. In de eerste plaats tasten zijn pleidooien voor meer democratie de autoriteit van de partij aan. En de literaire vorm van zijn kritiek in 'Anatomie' maakte elk werkelijk verweer onmogelijk.

Begin 1954 wordt Djilas officieel door de hoogste partijorganen veroordeeld. Later neemt hij ook ontslag uit de partij. Van leidend ideoloog over intern criticus zal hij nu kunnen uitgroeien tot vooraanstaand dissident.

6. De dissident Djilas

Djilas wacht nu internationale bekendheid. Als denker teert hij lange tijd nog slechts op zijn vroegere ideeën.

Dit is zeker waar voor 'De Nieuwe Klasse'. In dit werk spint Djilas zijn vorige bevindingen uit zonder werkelijk nieuwe elementen aan zijn betoog toe te voegen. Integendeel, in plaats van de concrete uitgangssituaties die hem voor ogen stonden in 'Anatomie van een Moraal' begint hij nu nog meer te abstraheren en theoretiseren, en vervalt hij in talloze herhalingen. Centraal staat uiteraard het thema van 'De Nieuwe Klasse'. Het communisme produceert in plaats van een klassenloze maatschappij een nieuwe geprivilegieerde groep. In die zin is 'De Nieuwe Klasse' een boek dat geënt blijft op de marxistische methodologie: het is een klassenanalyse. Djilas springt echter zeer slordig om met het begrip 'klasse'. Nu eens is het de werkelijke toplaag van de leidende politici. Dan weer omvat het ook de ganse bureaucratie. Nergens is er een poging om het begrip werkelijk operationeel te maken. Integendeel, Djilas theoretiseert verder over de greep van de bureaucratie op de economie, op de ideologie en op andere aspecten van het maatschappelijke leven. De enige verdienste van de bureaucratie is dat ze het industrialisatieproces doorzette. Het systeem is politiek

en moreel zo verwerpelijk en economisch zo inefficiënt dat het vroeg of laat wel ten val moet komen.

In het kader van de Koude Oorlog was dit natuurlijk gesneden koek uit de mond van een ex-leider van een communistisch land. 'De Nieuwe Klasse' was nog gebaseerd op Djilas eigen ervaringen als lid van de communistische nomenclatura. In 'De Onvolmaakte Maatschappij' gaat hij nog een stap verder in het abstractieproces. Er volgt nu een afrekening met de communistische ideologie. Opnieuw is het basisidee van het boek nog interessant, zij het voor de lezer van vandaag misschien enigszins triviaal. De ideële klassenloze maatschappij van het communisme - de volmaakte maatschappij - is een gevaarlijk waanidee. Het nastreven ervan leidt slechts tot onderdrukking, ideologische dwang en hypocrisie. Een dergelijk normatief concept moet en zal verlaten worden. Dit verleidt Djilas ertoe te pleiten voor het 'einde van de ideologie' (11). Onderweg neemt hij nog de epistemologie van het historisch materialisme op de korrel, doch zijn kritiek beperkt zich tot enkele sterk verouderde formuleringen ervan. Het zij Djilas vergeven, hij had in het cultureel al minder ontwikkelde Joegoslavië nog lange tijd in de gevangenis gezeten en kon moeilijk op de hoogte zijn van de laatste ontwikkelingen in de epistemologie. Maar uiteraard verhoogt het niet de aantrekkelijkheid van zijn boek (12).

Samengevat, deze twee theoretische werken danken hun waarde meer aan hun functie als 'getuigenisdocument' dan aan hun theoretische waarde. Aan de andere kant geloof ik niet dat wij moeten twijfelen aan de authenticiteit van de werken. Djilas schreef ze vanuit een grote morele integriteit. Zijn nietsontziende radicalisme bracht hem er nu ook toe in de andere zin door te draven: van rabiaat communist tot doordrammend anti-communist (13). Hij vertoont het syndroom van de wereldvreemde maar overeerlijke moralist, in de greep van de wrede wereld en zijn al even wreed geweten.

7. De rehabilitatie van Djilas

Tijdens en na een tweede langere periode van verblijf in Tito's gevangnissen keert Djilas ook terug naar zijn eerste grote liefde: de literatuur. Zijn thema's blijven wel gebonden aan zijn persoonlijke situatie. Zo beschrijft het verhaal 'Gubavac' (de lepralijder) allegorisch zijn eigen verhouding tot de machthebbers. Dit is ook de tijd dat Djilas zijn memoires op papier zet. Het wordt een wijds en interessant fresco van meerdere boeken die omzeggens zijn

gehele leven omvatten. Ook gaat hij door met literatuurkritisch werk, waarbij hij terugkomt op zijn vroegere sociaalrealistische criteria. Tenslotte schrijft hij nog een derde, minder interessant 'theoretisch' werk waarin hij verder doorboert op de vroegere thema's van zijn ideologie- en wetenschapskritiek (14). Ook in politiek opzicht begint hij meer gematigde posities in te nemen, tussen sociaal-democratie en socialisme in.

Nog lange tijd blijft hij echter officieel dissident. Zijn werk mag niet in Joegoslavië verschijnen, hij mag niet in het openbaar spreken, zijn paspoort voor buitenlandse reizen wordt meermaals ingetrokken. Nog in 1984 treedt de politie op tegen een vergadering van dissidenten, waarop Djilas als spreker over het nationaliteitenprobleem moest fungeren, en arresteert de aanwezigen (15).

Juist in het nationaliteitenprobleem en rond de situatie van een 'derde' Joegoslavië vertolkt Djilas nu genuanceerde, nuchtere standpunten. Hij blijft uiteraard opteren voor een pluralisme, maar ziet er ook de gevaarlijke kanten van. In een interview van begin juni 1990 waarschuwt hij voor het totalitaire nationalisme en schetst het dilemma waarvoor de Joegoslavische samenleving staat. In het ene geval slaagt men erin een democratische grondwet uit te werken die het recht op afscheiding van de volkeren en het recht van de republieken op vastgelegde grenzen garandeert, en dan wordt Joegoslavië een democratische, pluralistische maatschappij. In het andere geval volgt de burgeroorlog. Een afscheiding van republieken is op zich geen drama, want democratische samenwerkingsverbanden kunnen de toenadering en wisselwerking blijvend ondersteunen. In geval van burgeroorlog zullen de wonden ongeneeslijk zijn.

In het begin van de negentiger jaren bouwen de oppositionele bewegingen verder aan een cultureel klimaat dat samen met een detoëisering van het regime kon leiden tot de officiële rehabilitatie van Milovan Djilas. Tanjug verspreidt op 17 december 1992 het bericht dat het Ministerie van Justitie Djilas' gerechtelijke veroordelingen voor politieke delicten als vervallen verklaart.

Het leek er even op alsof de geschiedenis veertig jaar was stilgezet. De uitbouw van pluralisme en democratie stond nu opnieuw op de (ex)-Joegoslavische agenda. Snel echter zullen de nationalistische krachten de dissidentenbeweging in Belgrado helemaal inpalmen en wordt de basis gelegd voor het Joegoslavische drama.

Noten

- (1) DJILAS (1980), *Une guerre dans la guerre. Yougoslavie 1941-1945*. Werd oorspronkelijk in het engels gepubliceerd als *Wartime* (New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1977).
- (2) Opgenomen in de bundel 'Gubavac'(DJILAS, 1989, 19-26) en vertaald in het Frans onder de titel 'L'exécution' (DJILAS, 1966). Na de artikelenreeks van 'Anatomie van een Moraal' verscheen Djilas latere politieke werk vanwege zijn veroordeling altijd eerst in het vertaling in het buitenland.
- (3) Dit boek leverde Djilas dan ook opnieuw gevangenisstraf op voor de onthulling van 'Staatsgeheimen'. In feite stond Djilas met zijn publikatie een toenadering tot de Sovjetunie in de weg.
- (4) 'bel later zou Djilas in een tweede boek gewijd aan Njegal het werk van Sekulié impliciet rehabiliteren,
- (5) Zie hiervoor o.a. 'Gesprekken met Stalin'.
- (6) Zoals aangeven door DJILAS (1969:46-48) zelf in 'De Onvolmaakte Maatschappij'.
- (7) In 'De 'Verraden Revolutie' formuleerde Trotsky eerder dan Djilas een analoge kritiek op de bureaucratie in de Sovjetunie.
- (8) In Marx werk kan men verwijzingen vinden naar de 'associatie van de vrije werkers', die zich autonoom organiseren en de vruchten van hun arbeid zelf plukken. Hierdoor wordt de uitbuiting van het kapitalistisch systeem overstege. Dit bepaalt uiteraard de aard van het nieuwe systeem. Deze redenering heeft een sterk door Hegel geïnspireerde filosofische achtergrond. Hoewel de Joegoslaven de burgerlijke filosofie verwierpen, was de justificatie van hun systeem geheel op deze idee gebaseerd. \kor een uitwerking door de Joegoslavische Praxis-filosofie, zie o.a. STALLAERTS (1992).
- (9) 'In de 'Onvolmaakte Maatschappij' (DJILAS, 1969: 150) luidt het : 'Het denkbeeld van zelfbeheer is afkomstig van mij en Kardelj, gedeeltelijk ook van Boris Kidric5'. Na de 'vbl' van Djilas werden alle verwijzingen naar zijn 'vaderschap' uitgeveegd.
- (10) Deze artikelen werden later gebundeld in 'Anatomie van een Moraal', wellicht Djilas' belangrijkste wetenschappelijke bijdrage.
- (11) In zekere zin is hij daarmee een voorloper van het postmodernisme, als al niet vroeger in de sociale wetenschappen Amerikaanse sociologen als D. Beil dergelijke ideeën verdedigd hadden.
- (12) In deze voorstelling is er volgens ons geen sprake van een vervalst tijdsperspectief. Onze opmerkingen golden evenzeer op het moment van het verschijnen van deze werken.

- (13) We moeten benadrukken dat we hier niet de mens Djilas willen veroordelen. Wij beseffen onder welke zware morele druk elk van zijn houdingen tot stand kwam. Wel houden wij ons het recht voor een gedistantieerd en kritisch oordeel te vellen over zijn theoretisch werk en stellingnamen. Ons oordeel is trouwens zeer positief over zijn memoires en literair werk.
- (14) Zogenaamd 'politieke essays' in de bundel werk 'Idee und System' (DJILAS, 1982).
- (15) Le Monde, 24.4.1984, p. 3; 26.4.1984, p. 5.

Literatuur

Brkovic, Jevrem. *Anatomija Morala Jednog Staliniste*. Zagreb, Globus, 1988.

Clissold, Stephen. *Djilas. The Progress of a Revolutionary. Introduction by Hugh Seton-Watson*. Hounslow, Temple Smith, 1983.

Djilas, Milovan.

Anatomie einer Moral. Vorwort von Paul Willen. Olten und München, Roven Wrlag, 191.

The New class. An analysis of the communist system. New York, Praeger, 1957.

M'Ime provisoirement vaincue la révolution hongroise a sonné le glas du communisme d'aujourd'hui. Annexe.' *La nouvelle classe dirigeante. Traduit par A. Prudhommeaux*. Paris, Pion, Tribune libre 10. 1957. p. 263-270 (New Leader, 19.11.1956).

De Onvolmaakte zwaalschappij. Amsterdam. Becht, 1969.

Idee und System. Politische essays. Aus dem Servokroatischen übertragen von Branko Pejaković. Wien, Molden, 1982.

Gubavac i druge priče. Pogovor Predrag Palavestra. Beograd, Narodna Kniga, 1989. (= *L'exécution. Nouvelles. Traduit du serbo-croate par Kosta Christitch*. Paris, Calman-Lévy, 1966.)

Ni za .ito ne se kajem (Je ne regrette rien), interview par Moncilo Stojanović, Vjesnik, Zagreb 12 juin 1990. Kort uittreksel in Franse vertaling: Lévy, L. *Yougoslavie: la Fédération menacée*. Paris, La documentation française 1990, p. 61-62.

'Définir des politiques et non des frontières. Propos recueillis par Davorka Zmiarević (Yugofax), traduits et publiés par Rouge et Vert, 17 janvier 1992.' In: *Babel*, Juin 1992, num. 5/6: Yougoslavie: la Fracture, p. 21-23.

Gesprekken met Stalin (Milovan Djilas) en Gesprek met Milovan Djilas (George Urban). Becht, Haarlem. In historisch perspectief (Besproken in: Dullaert, Miel. *Gesprekken met Stalin, Gesprek met Djilas*. De Rode Vaan, 20.12.1991, p. 46.)

Kalenić, Vasilije. *Djilas miljenik i otpadnik Komunizma. Kontroverze pisca i ideologa*. Beograd, Zodne, 1988 (1986).

Féron, Bernard. 'Disparition. Milovan Djilas. L'enfant terrible' du communisme yougoslave.' *Le Monde*, 22.4.95, p. 18.

Rijs, Bart. 'Dissident Djilas zag zichzelf als revolutionair.' *Volkskrant*, 21.4.95, p. 4.

Slapak, Svetlana. *„Joegoslavië, weetje nog. Uit het Servokroatisch vertaald door Reina Dokter* Amsterdam, Uitgeverij Jan Mets, 1993.

Stallaerts, Robert. *Afscheid van Joegoslavië. Achtergronden van de crisis.* Leuven, Garant, 1992.

Urban, G.R. 'Djilas revisited.' *Times Literary Supplement*, 1992, December 11, p. 14.

ibslensky, Michael. *La nomenclatura. Les privilégiés en URSS. Préface de Jean Ellerstein.* Paris, Belfond, 1980.